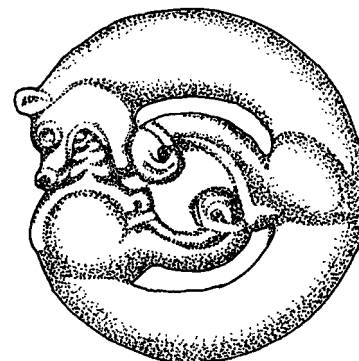

© Т. О. РУДИЧ* 2022

НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ МОГИЛЬНИКА ЧЕРКАСИ-ЦЕНТР (краніологічний аспект)

У статті наведено інформацію стосовно краніологічного матеріалу з розкопок могильника черняхівської культури Черкаси-Центр та проаналізовано склад населення, яке було поховане в цьому могильнику.

К л ю ч о в і с л о в а: культура Черняхів—Синтана-де-Муреш, римський час, антропологія, краніологія.

Значний археологічний матеріал, що походить із пам'яток черняхівської культури Середньої Наддніпрянщини, які тривають уже понад сто двадцять років, слугує потужним джерелом для низки цікавих наукових інтерпретацій. На жаль, база антропологічних даних, яка репрезентує населення цієї культури регіону, є значно меншою, тож її поповнення та введення у науковий обіг викликає жвавий інтерес з боку дослідників.

Метою представленої публікації є висвітлення за матеріалами краніології антропологічного складу населення, яке поховане в могильнику черняхівської культури Черкаси-Центр із правобережжя Середнього Дніпра. До наших завдань належать: 1) середня краніологічна характеристика чоловічої та жіночої частини популяції; 2) проведення внутрішньогрупового аналізу серії з метою перевірки її на однорідність; 2) здійснення міжгрупового порівняльного аналізу для визначення місця населення, що поховане в могильнику, серед серій черняхівської культури з території України та Молдови, а також серед популяцій низки хронологічно й територіально близьких культур Східної та Центральної Європи.

Могильник черняхівської культури, що отримав назву Черкаси-Центр, було відкрито в

центральної частині міста Черкаси, розташованій на високому корінному березі Дніпра. Ця територія багато десятиліть була зайнята міською забудовою, що істотно вплинуло на стан пам'ятки. Розкопки почав проводити з 1991 р. Придніпровський загін Лісостепової археологічної експедиції під керівництвом М. П. Сиволапа; із невеликими перервами вони тривали до 2003 р. Упродовж цього періоду було досліджено південну частину могильника, яка склала приблизно 20 % усієї території могильника та на якій відкрито 74 поховання (Сиволап, Сиволап 1995; Сиволап 2000; Куштан 2002; Бобровська, Сиволап 2003; Куштан, Петраускас 2011).

На думку археологів, заснування цього черняхівського могильника припадає на межі III—IV ст. н. е. (рубіж фаз С2—С3), а завершення його існування — на перші десятиліття V ст. (D1) (Куштан, Петраускас 2011). Могильник був біритуальним, на ньому наявні як інгумації, так і кремації. Серед інгумацій домінує північна орієнтація небіжчика в могилі (в окремих випадках із відхиленням), але фіксуються й нечисленні поховання, у яких померлий зорієнтований головою на захід. Археологи відзначають тенденцію до розміщення поховань рядами. У низці випадків можна говорити про порушення кістяка, найімовірніше, з ритуальною метою. Дослідники розглядають могильник як такий, що належав поліетнічному населенню. Північно-західний компонент археологи фіксують на ранніх етапах його існування, а сарматсько-скіфський — на пізньому етапі. Близьку картину вони відзначають на окремих могильниках Придніпров'я: Гаврилівка, Велика Бугаївка та ін. (Куштан, Петраускас 2011).

* РУДИЧ Тетяна Олександрівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

Матеріал і методика

Археологи, які досліджували цю поховальну пам'ятку, зібрали кістковий матеріал, що походив як із трупопокладень, так і трупопалень. Це дозволило створити антропологічну колекцію, проте, на жаль, ми маємо справу з поганою збереженістю матеріалу, що пов'язано зі специфікою ґрунтів, неглибоким заляганням кістяків, а також із тим, що частина поховань мала сліди давніх порушень та сучасних руйнувань. Такий стан кісткових решток істотно обмежує можливості аналізу за низкою антропологічних програм.

У попередніх публікаціях антропологічного матеріалу з могильника Черкаси-Центр було наведено опис кістяків та індивідуальні виміри чотирьох жіночих черепів (Рудич 1995), а також дуже стисло інформацію щодо антропологічного складу похованого населення. Однак висновки базувалися на обробці лише частини краніологічної колекції (5 чоловічих і 9 жіночих черепів) із цієї пам'ятки (Рудич 2014b, с. 24-25). У нашому дослідженні проаналізовано вже повну колекцію черепів, яка була сформована з матеріалів усіх років розкопок могильника. Краніологічна серія, якою ми оперуємо тепер, налічує загалом 19 черепів (6 чоловічих і 13 жіночих).

Принагідно висловлюємо щирю подяку М. Сиволапові за надану можливість залучити до аналізу новий матеріал та інформацію про його археологічний контекст із поховань, які ще не опубліковані.

Опрацювання значної частини матеріалу, який походить із могильника, робить запропоновані у цій роботі результати достовірнішими. Погана збереженість кісток, про що ми знову нагадуємо, взагалі характерна для черняхівських поховальних пам'яток, наслідком чого є дуже невеликі серії, які можна сформувати з цього матеріалу. За таких умов доповнення серій навіть невеликою кількістю нового матеріалу в низці випадків дозволяє по-новому подивитись на антропологічну ситуацію в могильнику, а інколи суттєво змінює уявлення про неї.

Запропонована до уваги стаття базується виключно на краніологічних дослідженнях матеріалів з інгумацій цього могильника. Краніологічні дослідження досить часто виявляються саме тим ключем, який сприяє подальшому аналізу антропологічного матеріалу за іншими методиками.

Реставрація, опис, виміри матеріалів здійснено автором цієї статті в лабораторії відділу біоархеології Інституту археології НАН Укра-

їни за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою (Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1972; Martin 1928).

При внутрішньогруповому аналізі для оцінки варіації ознак у серії були розраховані середньоквадратичні ухили та коефіцієнти варіацій, а також коефіцієнти статевого диморфізму, які порівнювались зі стандартними значеннями, що були розраховані на матеріалах однорідних серій (Алексеев, Дебец 1964).

Для міжгрупового аналізу залучалися методи багатовимірної статистики. У дослідженні використано результати, отримані в процесі факторного аналізу. Ми використовували пакет програм Systat.

Для порівняльного міжгрупового аналізу були залучені серії черняхівської культури та групи Синтана-де-Муреш, серії вельбарської культури території Польщі, пізньоскіфські та сарматські серії з території України. Інформацію про ці групи буде подано нижче, у блоках присвячених різним варіантам міжгрупового факторного аналізу. Таке розміщення здається нам більш зручним для читача та відповідає логіці викладу.

Коротка характеристика та внутрішньогруповий аналіз краніологічного матеріалу з могильника Черкаси-Центр

Після реставраційних робіт вдалося сформувати чоловічу та жіночу серії черепів, придатних для краніометричних вимірів.

Чоловіки. Чоловіча серія через погану збереженість матеріалів є невеликою та складається з 6 черепів. У середньому вияві чоловіча група характеризується середньодовгою, вузькою черепною коробкою. Довжина черепа коливається від дуже малих до дуже великих значень. Висота черепної коробки перебуває на межі середніх і великих значень. За формою черепа серія в середньому вияві є на межі мезокранії та доліхокранії. Доліхокранні черепи в серії домінують, хоча фіксується істотний розмах внутрішньогрупової варіації черепного показника — від різкодоліхокранних до брахікранних форм.

Найменша ширина лоба середня, кут нахилу лобної кістки виявився великим. Обличчя в середньому вияві є вузьким за лінійними розмірами, верхня висота його перебуває на межі малих і середніх розмірів. За верхньолицьовим показником — мезен. Горизонтальне профілювання обличчя на назомалярному рівні

Таблиця 1. Середні характеристики чоловічих черепів із могильника черняхівської культури Черкаси-Центр
 Table 1. The average metrical characteristics of the males' skulls from Cherkasy-Center

Ознаки за Мартіном	N	Min	Max	M	S
1. Поздовжній діаметр	6	168	192	183	8,989
8. Поперечний діаметр	6	132	144	137,3	5,203
17. Висотний діаметр b-br	6	131	142	136,4	4,722
20. Вушна висота p-br	6	108	120,8	114,5	4,684
5. Довжина основи черепа	5	97	106	101	3,391
9. Найменша ширина лоба	6	91	99	95,3	3,502
10. Найбільша ширина лоба	6	108	123	116,6	6,377
11. Вушна ширина	6	110	127	118,8	5,707
12. Ширина потилиці	5	102	116	109,4	5,413
29. Лобна хорда	6	101	115	108,5	6,504
30. Тім'яна хорда	6	103	124	115	7,043
31. Потилічна хорда	6	83	102	93,3	6,377
26. Лобна дуга	6	117	133	125,2	6,795
27. Тім'яна дуга	6	120	142	132,5	8,044
28. Потилічна дуга	6	104	123	113,8	7,627
Висота вигину лоба	5	23	28	25,2	2,280
Висота вигину потилиці	5	23	30	25,2	2,950
40. Довжина основи обличчя	4	90	96	92,5	2,517
43. Верхня ширина обличчя	6	97	106	102,2	3,710
45. Діаметр вилиць	6	120	137	128,7	5,955
46. Середня ширина обличчя	5	84	100	93,4	6,804
48. Верхня висота обличчя	6	63	73	68,3	4,274
60. Довжина альвеолярної дуги	4	52	58	54,5	3,000
61. Ширина альвеолярної дуги	5	56	66	60,2	4,207
55. Висота носа	6	45	53	49,2	3,321
54. Ширина носа	6	22	26	24	1,414
51. Ширина орбіти	6	39	42	40,7	1,211
52. Висота орбіти	6	30	35	32,3	2,183
MC. Максиллофронтальна ширина	5	17	21	20,3	2,775
MS. Максиллофронтальна висота	5	7,5	11	8,8	1,605
SC. Симогична ширина	6	6	12	8,5	2,092
SS. Симогична висота	6	2	6	3,8	1,332
DC. Дакріальна ширина	5	18	25	22,1	2,966
DS. Дакріальна висота	5	8	14	11,9	2,460
32. Кут профілю лоба (nasion)	3	83	88	85	2,646
77. Назомаларний кут	6	137	147	139,4	3,774
Zm. Зигомаксиларний кут	6	115	135	124,2	6,765
72. Загальний кут обличчя	3	80	87	84	3,606
75.1. Кут носа	4	28	35	30,5	3,109
Fc. Глибина іклової ямки	4	4	6	5	0,816
65. Виросткова ширина нижньої щелепи	4	108	122	114,8	6,397
66. Кутова ширина нижньої щелепи	4	98	108	102,2	4,349
71a. Найменша ширина гілки щелепи	4	28	38	32	4,899
67. Передня ширина нижньої щелепи.	5	43	54	48,2	4,087
69. Висота симфізу нижньої щелепи.	5	25	37	32,6	4,506

Ознаки за Мартіном	N	Min	Max	M	S
69(1). Висота тіла нижньої щелепи	4	30	35	32,3	2,062
69(3). Товщина тіла нижньої щелепи	5	9	11	9,8	1,095
Надперенісся (1-6)	6	1	3	2,3	0,816
Зовнішній потиличний виступ /0-5/	6	1	4	2,3	1,211
Соскоподібні відростки /1-3/	6	1	3	2,2	0,753
Індекс:					
Черепний	6	68,7	82,14	75,2	5,284
Лицьовий	5	48,09	57,600	51,7	3,851
Орбітний	6	73,8	89,7	79,9	6,884
Носовий	6	41	54,1	51,8	3,884
Симотичний	6	33	53	44,7	7,646
Дакріальний	5	40	61,1	50,4	9,181

на межі різкого та середнього, а на зигомаксиллярному рівні воно різке. Обличчя мезогнатне.

Орбіти невеликих розмірів, мезоконхні за орбітним показником. Ніс низький, середньоширокий за абсолютними розмірами та широкий за індексом. Кістки носа випинаються істотно.

Інформація про розмах варіацій та середні характеристики ознак і низки головних індексів наведено в табл. 1.

Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак у серії були розраховані середньоквадратичні ухили та коефіцієнти варіацій, які порівнювались зі стандартними значеннями, що були розраховані на матеріалах однорідних серій (Алексеев, Дебєц 1964). Завищені, порівняно зі стандартними, значення в нашій групі вважаємо за потрібне відзначити передусім для низки таксономічно важливих ознак: довжини черепа, ширини обличчя, висоти орбіт, висоти носа, зигомаксиллярного кута, а також для низки індексів: черепного, верхньолицьового, орбітного.

Оцінка варіацій ознак серії може свідчити на користь антропологічної неоднорідності чоловічої частини популяції. Розміри вибірки черепів та її збереженість, на жаль, не дозволяють вдатися до виділення морфологічних компонентів у складі чоловічої частини популяції з використанням методів багатовимірної статистики.

Жінки. Жіноча серія складається з 13 черепів різної збереженості. У середньому вияві жіноча група характеризується довгою, середньоширокою, високою черепною коробкою. За черепним показником серія мезокранна, серед черепів присутні форми від різкодолохокранних до брахікранних.

Найменша ширина лоба відноситься до категорії середніх, кут нахилу лобної кістки

середній. Обличчя середньошироке, але з тенденцією до вузького, висота його на межі малих та середніх значень, за верхньолицьовим показником — мезен. За загальним кутом обличчя воно в середньому вияві є ортогнатним. Горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні знаходиться на межі різкого та помірною, а на середньому рівні різкого.

Орбіти середньоширокі, низькі за абсолютними розмірами, за орбітним індексом — мезоконхні. Ніс середньовисокий і вузький за лінійними розмірами, за носовим показником середньоширокий. Кістки носа виступають добре, надперенісся високе.

Інформація про розмах варіацій, середні характеристики ознак та індексів наведено в табл. 2.

Для оцінки внутрішньогрупової варіації ознак у жіночій серії черепів також були розраховані середньоквадратичні ухили й коефіцієнти варіацій. Ми порівняли їх зі стандартними значеннями для однорідних серій. Завищені, порівняно зі стандартними, коефіцієнти в нашій вибірці варто відзначити передусім для низки таксономічно важливих ознак: довжини та ширини черепа, висоти обличчя й носа, висоти орбіт, назомолярного кута, зигомаксиллярного кута, а також індексів: черепного, верхньолицьового, дакріального та симотичного показників.

Оцінка внутрішньогрупових варіацій може свідчити на користь антропологічної неоднорідності жіночої частини популяції.

У межах внутрішньогрупового аналізу для нашої серії були також розраховані коефіцієнти статевого диморфізму, а їхні значення порівняно з даними, розрахованими для однорідних груп. Чоловіча частина популяції, з урахуванням статевого диморфізму, виявилася дещо грацильнішою, ніж жіноча.

Таблиця 2. Середні характеристики жіночих черепів із могильника черняхівської культури Черкаси-Центр
 Table 2. The average metrical characteristics of the females' skulls from Cherkasy-Center

Ознаки за Мартіном	N	Min	Max	M	S
1. Поздовжній діаметр	12	169	196	179,9	7,879
8. Поперечний діаметр	11	125	146	135,5	6,749
17. Висотний діаметр b-br	4	130	139	136	4,242
20. Вушна висота p-br	10	109,3	116,4	112,2	2,310
5. Довжина основи черепа	3	87	102	92,7	8,145
9. Найменша ширина лоба	10	88	98	94	3,559
10. Найбільша ширина лоба	6	105	120	113,2	5,154
11. Вушна ширина	9	110	127	120,3	5,244
12. Ширина потилиці	13	97	123	106,2	6,543
29. Лобна хорда	13	104	122	110,8	4,862
30. Тім'яна хорда	13	100	122	109,2	6,026
31. Потилічна хорда	11	87	98	92,5	4,034
26. Лобна дуга	13	119	136	128	4,583
27. Тім'яна дуга	13	110	140	124,6	8,057
28. Потилічна дуга	10	105	120	112,1	4,067
Висота вигину лоба	12	20	31	26,3	3,571
Висота вигину потилиці	10	22	30	25,5	2,759
40. Довжина основи обличчя	4	84	95	90	4,546
43. Верхня ширина обличчя	11	96	103	99,6	2,378
45. Діаметр вилиць	6	117	125	122,7	3,011
46. Середня ширина обличчя	6	83	93	89	3,271
48. Верхня висота обличчя	8	58	72	63,5	5,210
60. Довжина альвеолярної дуги	5	48	57	52,2	3,271
61. Ширина альвеолярної дуги	4	50	58	55,3	3,775
55. Висота носа	7	40	53	48,1	4,523
54. Ширина носа	8	21	29	23,3	2,556
51. Ширина орбіти	6	38	42	40,2	1,472
52. Висота орбіти	8	27	36	32,1	3,271
MC. Максиллофронтальна ширина	4	12	20	17,8	3,862
MS. Максиллофронтальна висота	4	7	9	8	0,816
SC. Симотична ширина	6	7	10	9,2	1,169
SS. Симотична висота	6	3	6	4	1,265
DC. Дакріальна ширина	3	18	22	20,3	2,082
DS. Дакріальна висота	3	8	15	11,3	3,512
32. Кут профілю лоба (nasion)	2	82	85	83,5	2,124
77. Назомалярний кут	10	133	148	139,5	5,718
Zm. Зигмаксиллярний кут	5	118	133	125,8	6,045
72. Загальний кут обличчя	2	87	88	87,5	0,707
75.1. Кут носа	1	25	25	25	-
Fc. Глибина іклової ямки	3	2	5	4	1,739
65. Виросткова ширина щелепи	4	107	117	113	4,243
66. Кутова ширина нижньої щелепи	4	96	105	98,5	4,359
71a. Найменша ширина гілки щелепи	9	26	37	30,8	3,962
67. Передня ширина нижньої щелепи.	10	40	48	43,8	2,860
69. Висота симфізу нижньої щелепи.	8	28	34	30,5	2,268

Ознаки за Мартіном	N	Min	Max	M	S
69(1). Висота тіла нижньої щелепи	9	26	35	30,3	3,041
69(3). Товщина тіла нижньої щелепи	11	8	14	10,2	1,722
Надперенісся (1-6)	13	1	2	1,2	0,376
Надбрівні дуги (1-3)	13	1	1	-	-
Зовнішній потиличний виступ (0-5)	12	1	3	1,8	0,866
Соскоподібні відростки (1-3)	13	1	2	1,4	0,506
Показчик:					
Черепний	11	67	83,9	75,5	4,684
Лицьовий	6	46,4	58,1	52,6	5,008
Орбітний	6	75	87	80,7	4,932
Носовий	5	42	58	48,6	5,999
Симотичний	7	20	60	40,1	13,369
Дакріальний	4	36	71,177	56,2	18,218

У цьому випадку збереженість матеріалу як у жіночій, так і в чоловічій серіях не дозволяє провести більш глибокий внутрішньогруповий аналіз із залученням широкого кола статистичних методів. Тому головний акцент у статті буде зроблено на міжгруповому аналізі, який дає інформацію стосовно напрямку морфологічних зв'язків даної популяції.

Міжгруповий аналіз чоловічої групи

Населення, поховане у могильнику Черкаси-Центр, було розглянуто насамперед на тлі серій, які репрезентують померлих, що поховані в могильниках черняхівської культури.

Середні характеристики чоловічої серії добре лягають у розмах міжгрупових варіацій черняхівської культури як усю територію її поширення, так і окремо правобережжя Середнього Подніпров'я.

Для більшої об'єктивізації краніологічних досліджень, перевірки та ілюстрації гіпотез в антропології традиційно широко залучають методи багатовимірної статистики. Ми використовували пакет програм Systat. Порівняння антропологічних матеріалів відбувалося із застосуванням кількох статистичних методів за різною кількістю ознак та індексів

Для ілюстрації пропонуються два варіанти міжгрупового факторного аналізу. У першому варіанті аналізу групи черняхівської культури порівнювалися за такими таксономічно важливими ознаками: довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина лоба, висота та ширина обличчя, висота й ширина носа, висота і ширина орбіт, загальний кут

обличчя, назомалярний кут, зигомаксиллярний кут, кут кісток носа.

У цьому варіанті аналізу серія чоловічих черепів із могильника Черкаси-Центр розглядалася в колі 19 серій черняхівської культури з території України та Молдови. До аналізу разом із серією з могильника Черкаси-Центр були залучені групи з могильників Будешти, Малаешти (Великанова 1975), Коблево, Ранжеве, Ромашки (Кондукторова 1979а), Гаврилівка (Кондукторова 1958), Косаново (Зиневиц 1967), Журавка, Черняхів (Кондукторова 1972), Курники, Дерев'яна, Успенка, Сад, Боромля (Покас 2000), Лісові Гринівці (Рудич 2014а, с. 79-91), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Нагорне (Rudich 2017), Холмське (Сегеда, Дяченко 1984), Велика Бугаївка (Рудич 2021а).

Після факторизації кореляційної матриці виокремлюються два головні фактори, у яких власна вага більша за 1. Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) за першим фактором мають: довжина черепа, висота черепа, висота орбіт, загальний кут обличчя (додатні), ширина обличчя, назомалярний та зигомаксиллярні кути (від'ємні). Вони розділяють 25,6 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть: ширина черепа, ширина лоба, ширина орбіт та носа, а найбільші від'ємні — висота обличчя, висота носа й кут випинання кісток носа. Вони розділяють 19,77 % сукупності. За факторними навантаженнями на окремі серії їх було вписано у простір двох факторів поліморфізму (рис. 1).

Чоловічі групи черговий раз добре продемонстрували антропологічну неоднорідність черняхівського масиву. Попри те, у межах цьо-

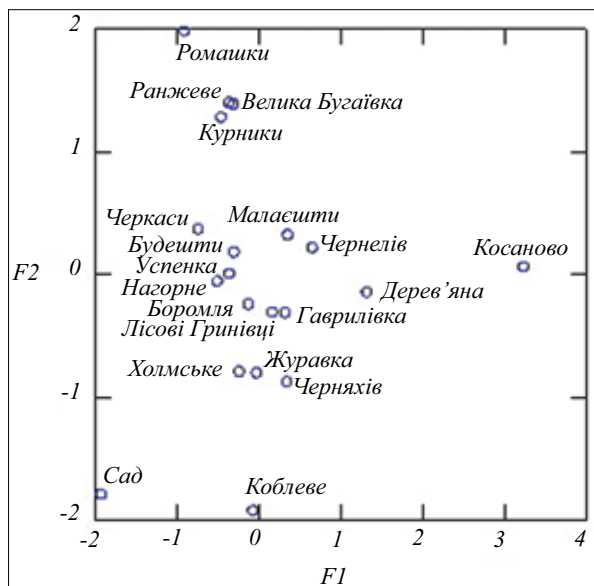

Рис. 1. Результати факторного аналізу чоловічих серій черняхівської культури

Fig. 1. The results of the factor analysis of the Cherniakhiv culture men's series

го масиву за даним набором ознак можна виділити кілька скупчень, які об'єднують найбільш статистично близькі групи. Чоловіча серія з могильника Черкаси-Центр опиняється в одному скупченні із серією з могильників Будешти, Нагорне, Успенка, Малаєшти. Тобто чіткіше вимальовується південно-західний напрямок антропологічних зв'язків нашої групи. Найбільшу статистичну подібність за залученим набором ознак серія Черкаси-Центр демонструє із могильником Будешти. Серія чоловічих черепів із могильника Черкаси-Центр належить до тих груп, які на факторному полі розташовані найближче до центроїда і можуть цілком розглядатися як середні або типові групи, що репрезентують черняхівський загал.

У другому варіанті факторного аналізу коло залучених серій було розширене, що дозволило розглянути їх в іншому масштабі.

Більшість сучасних дослідників вважають черняхівську культуру поліетнічною, якій притаманна міграція груп населення на значні відстані, що було пов'язано з рухом готів (Шукин 1994; Магомедов 2001; Вольфрам 2003). Автори розкопок та публікації матеріалів могильника Черкаси-Центр фіксують на ньому знахідки та певні поховальні традиції, які можна пов'язати з північно-західними (вельбарськими) та східноєвропейськими (пізньоскіфськими й сарматськими) впливами (Куштан, Петраускас 2011). Однак культурні та біологічні впливи на насе-

лення не завжди збігаються, а також може істотно різнитися їхня інтенсивність.

У другому варіанті міжгрупового аналізу коло серій, використаних для порівняння, було розширене за рахунок антропологічних матеріалів з етнокультурних груп, чий культурні впливи археологи фіксують у могильнику Черкаси-Центр. Окрім груп черняхівської культури, до такого порівняльного аналізу були включені серії, які представляють вельбарську культуру та групи, що репрезентують пізніх скіфів і сарматів.

Необхідність залучити до аналізу серії вельбарської культури викликає певні труднощі методичного характеру. Адже при цьому ми були змушені оперувати лише коротким набором таксономічно найважливіших ознак: поздовжнім, поперечним та висотним діаметрами черепа, найменшою шириною лоба, шириною і висотою обличчя, шириною та висотою носа, шириною і висотою орбіт. Дані стосовно горизонтального профілювання обличчя, кута носа, загального кута обличчя не були включені до цього варіанту аналізу. Відмова від їх застосування викликана суто розбіжністю в методиках краніологічних вимірів, тому що західні колеги за цими ознаками інформацію з краніологічного матеріалу не знімають. У нашому випадку це спричинює певні інформаційні втрати, оскільки вказані ознаки дуже добре зарекомендували себе при роботі з антропологічними матеріалами з територій, контактних зі степовою зоною Східної Європи. Черняхівська культура якраз і належить до таких територій.

Отже, ми ще раз наголошуємо, що міжгруповий статистичний аналіз саме за коротким набором ознак є вимушеним заходом, але тільки таким чином можна залучити до аналізу серії з Центральної Європи, а також окремі групи Східної Європи, у яких дані щодо профілювання обличчя також відсутні. Розуміємо, що картина, яку ми отримали за результатами такого варіанту аналізу, спрощена, проте зміна масштабу дозволяє уточнити місце черняхівських груп між популяціями Заходу та Сходу і, можливо, з'ясувати, які антропологічні впливи можуть стояти за локальними особливостями окремих частин черняхівського масиву.

У зазначений варіант аналізу були включені такі черняхівські серії: Маслово (Дебец 1948), Будешти, Малаєшти, Балцати (Великанова 1975), Коблево, Ранжеве, Ромашки (Кондукторова 1979), Гаврилівка (Кондукторова 1958), Журавка, Черняхів (Кондукторо-

ва 1972), Курники, Дерев'яна, Успенка, Сад, Боромля (Покас 2000), Лісові Гринівці (Рудич 2014а), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Холмське (Сегеда, Дяченко 1984), Нагорне (Rudich 2017), Велика Бугаївка (Рудич 2013; 2021а). Була залучена також збірна серія культури Синтана-де-Муреш із території Румунії (Antoniú, Onofrei 1975; Kozak-Zuchman 1996). Серії вельбарської культури представлені групами з могильників Масломенч, Грудек, збірною серією черепів із могильників Нижньої Вісли, збірною серією Словінсько-Дравською, збірною серією черепів Кашубії (Kozak-Zuchman 1996; Piontek, Iwanek, Segeda 2008).

Пізні скіфи репрезентовані серіями з Неаполя Скіфського, Миколаївки-Козацького, Золотої Балки (Кондукторова 1972; 1979), а сармати України двома збірними групами (Кондукторова 1972; Круц 1993).

За першим фактором найбільші навантаження мають ширина та висота обличчя, ширина орбіт, висота носа (додатні). Вони розділяють 27,4 % сукупності груп залучених до аналізу. За другим фактором найбільші додатні навантаження мають довжина черепа, висота черепа, ширина лоба та ширина носа, а від'ємні — висота орбіт. Вони розділяють 21,2 % сукупності серій.

За факторними навантаженнями на окремі групи вони були вписані у простір двох факторів поліморфізму.

У цьому масштабі чоловічі серії ще чіткіше продемонстрували антропологічну неоднорідність черняхівського масиву вже навіть на тлі груп Центральної та Східної Європи, а точніше вельбарського масиву Польщі, пізньоскіфських та сарматських груп із території України. У низці випадків окремі групи черняхівців яскраво демонструють свою більшу статистичну близькість до представників інших етнокультурних груп, ніж до серій свого черняхівського загалу.

Навіть серед груп, що становлять відносно компактне антропологічне ядро черняхівців, частина черняхівських серій статистично більше демонструє західний вектор біологічних зв'язків та наближається до груп вельбарської культури території Польщі, а низка, хоча і менша, чоловічих черняхівських серій виявляється дещо ближчою до пізньоскіфських груп.

Група з Черкас опинилася в частині поля, де концентруються серії, для яких характерні менші розміри обличчя, нижчі носи, вужчі орбіти. Це впливає на пропорції обличчя та його де-

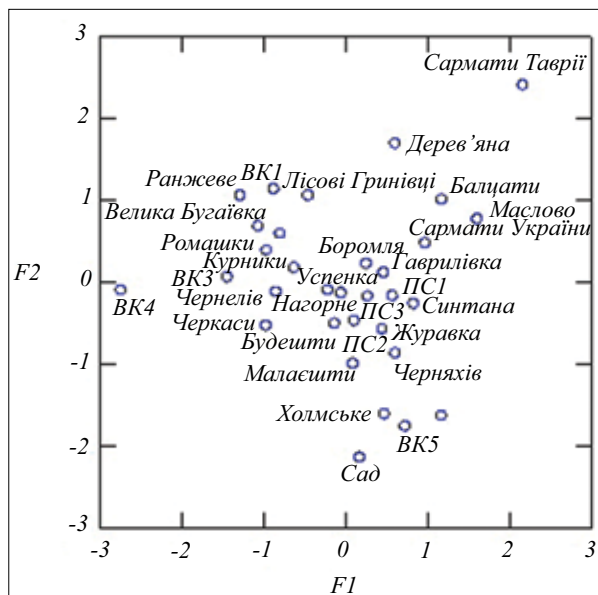

Рис. 2. Результати факторного аналізу чоловічих серій із могильників черняхівської культури та територіально близьких груп Європи.

Скорочення. Серії вельбарської культури: ВК 1 — серія черепів з могильника вельбарської культури Масломенч; ВК2 — серія черепів з могильника вельбарської культури Грудек; ВК3 — збірна серія черепів з могильників вельбарської культури Нижньої Вісли; ВК4 — збірна серія черепів з могильників вельбарської культури Словінсько-Дравської групи; ВК5 — збірна серія черепів з могильників вельбарської культури Кашубії. *Пізні скіфи:* ПС 1 — Золота Балка; ПС 2 — Неаполь Скіфський; ПС 3 — Миколаївка—Козацьке

Fig. 2. Results of the factor analysis of men's series from cemeteries of the Cherniakhiv culture and territorially close groups of Europe

Abbreviations. Series of the Wielbark culture: ВК1 — a series of skulls from the burial ground of the Wielbark culture Masłomęcz; ВК2 — a series of skulls from the burial ground of the Wielbark culture Gródek; ВК3 — prefabricated series of skulls from the cemeteries of the Wielbark culture of the Lower Vistula; ВК4 — a combined series of skulls from the cemeteries of the Wielbark culture of the Słowiński-Drawska group; ВК5 — prefabricated series of skulls from the cemeteries of the Wielbark culture of Kaszuby. *Late Scythian:* ПС1 — Zolota Balka; ПС2 — Scythian Neapolis; ПС3 — Mykolaivka-Kozatske

талей. Чоловіча серія Черкас у цьому варіанті аналізу є найближчою насамперед до груп черняхівської культури: Будешти, Чернелів, Нагорне, Успенка. У частині факторного поля, де розмістилася черкаська група, концентрується переважно більшість груп західного та південно-західного регіонів черняхівської культури. Тут також розміщується більшість серій вельбарської культури Польщі. Тобто якщо говорити про іншопольські біологічні аналогії для даної популяції, то чоловіча серія з Черкас радше належить до тих груп черняхівської культури, які є статистично та морфологічно ближ-

чими до серій вельбарської культури, аніж до пізньоскіфських, не кажучи вже про сарматські. Тут ми можемо ще раз висловити жаль, що в даному варіанті аналізу не можна залучити інформацію стосовно профілювання обличчя. Така картина була б більш показовою, адже при проведенні окремого порівняльного аналізу черняхівських серій із сарматськими групами черняхівці істотно відрізняються від останніх більш різким горизонтальним профілюванням.

Відзначимо також, що в нашому розпорядженні немає вузькодатованих пізньосарматських груп із території України. Їх наявність зробила б результати аналізу більш достовірними, з огляду на те що на інших територіях фіксуються морфологічні відмінності між ранніми, середніми та пізніми сарматами. Варто також зауважити, що поодинокі черепи зі штучною деформацією, характерною для сарматів, які трапляються в черняхівських могильниках України, до середніх розрахунків не входять. Тема можливих сарматських біологічних впливів на формування антропологічного складу черняхівської культури є дуже цікавою, вона розглядалася в низці робіт (Балабанова 2020; Рудич 2006).

Отже, результати міжгрупового аналізу дають більше підстав говорити не тільки про культурні, але й про біологічні зв'язки між населенням, що було поховане в могильнику Черкаси, та частиною носіїв саме вельбарської культури, аніж про серйозні пізньоскіфські впливи. Проте варто все-таки відзначити, що група з Черкас є статистично дещо ближчою до пізньоскіфських серій, ніж до окремих груп тієї ж таки черняхівської культури. Це зайвий раз підкреслює всю складність формування населення черняхівської культури. Строкатий потік мігрантів із Заходу, значне розширення території культури за досить короткий час, входження до її складу в різних регіонах представників різних етнокультурних груп, досить нетривалий час існування культури — усе це не сприяло антропологічній консолідації її населення.

Міжгруповий аналіз жіночої групи

Середні характеристики жіночої серії з могильника Черкаси-Центр добре вкладаються в розмах міжгрупових варіацій черняхівських груп України та Молдови. Так само добре вона

вкладається в розмах варіацій жіночих серій Середнього Подніпров'я.

Для того щоб точніше визначити місце жіночої серії черепів із могильника Черкаси-Центр у колі жіночих груп черняхівської культури, серії порівнювалися за такими ознаками: висота черепа, найменша ширина лоба, висота та ширина обличчя, висота й ширина носа, висота та ширина орбіт, загальний кут обличчя, назомолярний та зигомаксиллярний кути, кут кісток носа, черепний покажчик.

До цього варіанту аналізу було залучено 16 серій, для яких була наявна інформація за цими ознакам. Окрім групи Черкас, до аналізу увійшли жіночі серії черняхівської культури із могильників: Велика Бугаївка (Рудич 2021a), Попівка (Рудич 2021b), Лісові Гринівці (Рудич 2014), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Будешти, Малаєшти (Великанова 1975), Вікторівка, Ранжеве (Кондукторова 1979), Гаврилівка (Кондукторова 1958), Журавка, Черняхів (Кондукторова 1972), Дерев'яна, Боромля, Успенка (Покас 2000).

На жаль, у низці випадків, унаслідок поганої збереженості матеріалу, населення, яке було поховане в окремих могильниках, представлене або тільки чоловічими, або тільки жіночими вибірками. Це дещо ускладнює порівняння загальних картин, що були отримані під час міжгрупового аналізу.

Після факторизації кореляційної матриці виокремлено два головні фактори, у яких власна вага більша за 1. За першим фактором найбільші навантаження мають лінійні розміри ознак: найменша ширина лоба, ширина обличчя, ширина орбіт; назомолярний та зигомаксиллярний кут (додатні), кут носа (від'ємні). Ці ознаки розділяють 23,1 % усієї сукупності. За другим фактором найбільші навантаження припадають на довжину та ширину черепної коробки (додатні), висоту обличчя, висоту орбіт, висоту носа, кут обличчя. Вони розділяють 19,73 % сукупності.

За факторними навантаженнями на окремі серії їх було розміщено в просторі двох факторів поліморфізму (рис. 3).

За результатом аналізу, до жіночої групи з Черкас статистично виявляються найближчими вибірки жіночих черепів із могильників Будешти, Малаєшти. Тобто, як і в чоловічій групі, тут чіткіше вимальовується західний напрямок зв'язків. Варто відзначити, що жіноча група з Черкас, як і чоловіча, також розташовується

ся максимально близько до центроїду та може розглядатися як найбільш типова для черняхівського загалу.

У другому варіанті факторного аналізу при розширенні кола серій, залучених до порівняння, за рахунок матеріалів із території Польщі та Румунії ми знову були змушені користуватися коротким набором таксономічно найважливіших ознак: поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепа, найменша ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина й висота носа, ширина та висота орбіт.

У цьому варіанті міжгрупового аналізу для порівняння були залучені серії черняхівської культури: Велика Бугайівка (Рудич 2021a), Попівка (Рудич 2021b), Будешти, Малаешти, (Великанова 1975), Коблеве, Ранжеве, Вікторівка (Кондукторова 1979), Гаврилівка (Кондукторова 1958), Журавка, Черняхів (Кондукторова 1972), Дерев'яна, Успенка, Боромля (Покас 2000), Лісові Гринівці (Рудич 2014a), Чернелів-Руський (Рудич 2004), Нагорне (Rudich 2017), Холмське (Сегеда, Дяченко 1984). Була використана також збірна серія Синтан-де-Муреш з території Румунії (Antoniuc, Onofrei 1975; Kozak-Zuchman 1996). Населення вельбарської культури Польщі репрезентують вибірки черепів із могильників Масломенч, Грудек, збірна серія Нижньої Вісли, збірна серія Словінсько-Дравська, збірна серія Мазовії-Підлясся (Kozak-Zuchman 1996; Pirotek, Iwanek, Segeda 2008).

Пізні скіфи були представлені серіями з Неаполя Скіфського, Миколаївки-Козацького, Золотої Балки (Кондукторова 1972; 1979), а сармати України двома збірними групами (Кондукторова 1972; Круц 1993).

За першим фактором найбільші додатні навантаження мають: висота обличчя, висота орбіт, ширина орбіт, висота носа, а від'ємні — висота черепа. Вони розділяють 24,2 % сукупності. За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть: ширина лоба, ширина обличчя, ширина черепа, ширина носа. Вони розділяють 23,24 % сукупності.

За факторними навантаженнями на окремі серії їх було вписано у простір двох факторів поліморфізму (рис. 4).

За результатами аналізу, черняхівські жіночі серії, як і чоловічі, продемонстрували антропологічне різноманіття і в цьому масштабі.

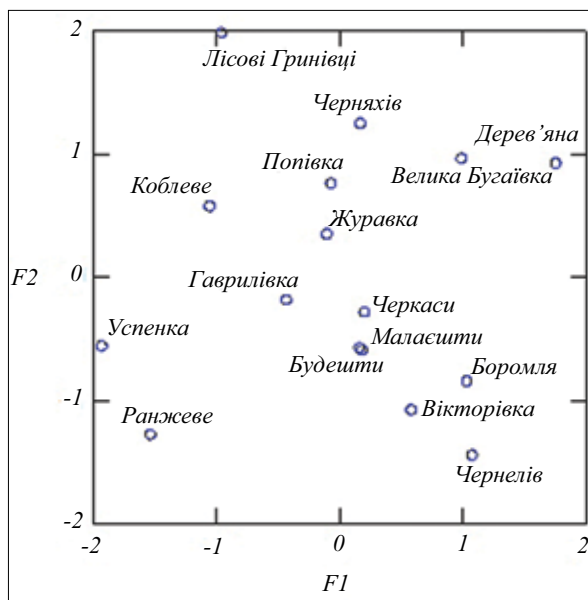

Рис. 3. Результати факторного аналізу жіночих серій черняхівської культури
Fig.3. Results of the factor analysis of the Cherniakhiv culture women's series

Група з Черкас і в цьому варіанті аналізу розташовується близько до центроїда. Статистично вона виявляється близькою до жінок досить значного черняхівського загалу, насамперед черняхівських могильників біля сіл Чернелів-Руський, Будешти, Малаешти, Холмське. Тобто чіткіше проявляється саме південно-західний та західний напрямок зв'язків цієї групи в черняхівському середовищі. Стосовно іншокультурних груп, то і в цьому разі радше можна говорити про більшу статистичну подібність з окремими серіями вельбарської культури. Серії пізніх скіфів є більш віддалені статистично, але і тут варто відзначити, що черкаська група дещо ближча до них, ніж до окремих груп черняхівок. Це ще раз ілюструє антропологічну строкатість населення черняхівської культури.

Зауважимо, що серії з могильника Черкаси-Центр є малими, особливо це стосується чоловічої вибірки черепів. Невелика кількість спостережень є проблемою для цілої низки черняхівських груп, бо виникає питання про випадковість вибірки, статистичну достовірність результатів аналізу та робить висновки орієнтовними. Однак це не означає, що треба відмовитись від аналізу малих груп і не розглядати питання напрямку антропологічних зв'язків. Зрозуміло, що при аналізі наявності можливих зв'язків між різними етнокультурними групами це завжди потрібно враховувати.

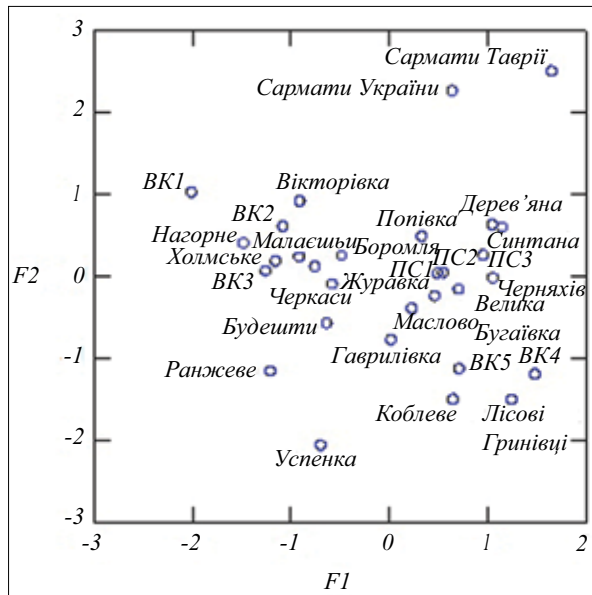

Рис. 4. Результати факторного аналізу жіночих серій із могильників черняхівської культури та територіально близьких груп Європи

С к о р о ч е н н я. Серії вельбарської культури: ВК 1 — серія черепів з могильника вельбарської культури Масломенч; ВК2 — серія черепів з могильника вельбарської культури Грудек; ВК3 — збірна серія черепів з могильників вельбарської культури Нижньої Вісли; ВК4 — збірна серія черепів з могильників вельбарської культури Словінсько-Дравської групи; ВК5 — збірна серія черепів з могильників вельбарської культури Мазовії-Підляшшя. *Пізні скіфи:* ПС1 — Золота Балка; ПС2 — Неаполь Скіфський; ПС3 — Миколаївка—Козацьке

Fig. 4. Results of the factor analysis of women's series from cemeteries of the Cherniakhiv culture and territorially close groups of Europe.

A b b r e v i a t i o n s. Series of the Wielbark culture: ВК1 — a series of skulls from the burial ground of the Wielbark culture Masłomęcz; ВК2 — a series of skulls from the burial ground of the Wielbark culture Gródek; ВК3 — prefabricated series of skulls from the cemeteries of the Velbark culture of the Lower Vistula; ВК4 — a combined series of skulls from the cemeteries of the Wielbark culture of the Stowiński-Drawska group; ВК5 — prefabricated series of skulls from the cemeteries of the Wielbark culture of Mazowsze-Podlasie. *Late Scythian:* ПС1 — Zolota Balka; ПС2 — Scythian Neapolis; ПС3 — Mykolaivka-Kozatske

Висновки

Серія черепів із могильника Черкаси-Центр може бути схарактеризована як європеїдна. Ця популяція не є антропологічно однорідною. Чоловіча група в середньому вияві може характеризуватися мезо-доліхокранією та вузьким обличчям. Жіноча серія в середньому вияві є мезокранною та має середню, проте з тенденцією до малої ширину обличчя.

Як чоловіча, так і жіноча частини популяції за середніми характеристиками добре вкладаються в міжгруповий розмах варіацій черняхів-

ської культури як з усієї території її поширення, так і Середнього Подніпров'я зокрема.

Підсумуємо результати міжгрупового аналізу чоловічої та жіночої частини популяції. Люди, що були поховані в черняхівському могильнику Черкаси-Центр, у середньому вияві належать до найбільш типових популяцій цієї культури, хоч сама культура є антропологічно досить неоднорідною. Для цього населення більш чітко фіксується західний та південно-західний напрямки антропологічних зв'язків, а саме з низкою черняхівських серій Молдови, Західної України та західної частини Північного Причорномор'я: Будаєшти, Маласишти, Чернелів-Руський, Холмське, Нагорне.

На другому етапі міжгрупового аналізу коло залучених груп було розширене за рахунок груп вельбарської культури з території Польщі, пізніх скіфів та сарматів. Аналіз укотре добре проілюстрував неоднорідність населення черняхівської культури навіть у цьому масштабі.

Групи черняхівців демонструють різний ступінь статистичної близькості до популяцій вельбарської культури. Окремі серії черняхівців виявляються відчутно ближчими до носіїв вельбарської культури, аніж до низки серій свого черняхівського загалу. Інша частина ж черняхівських популяцій виявляється морфологічно та статистично дуже далекою від вельбарців (рис. 3; 4).

Серія з Черкас, незважаючи на те що є хронологічно досить пізньою, належить до тих популяцій черняхівської культури, у яких західний напрямок зв'язків домінує, а антропологічні аналогії з населенням вельбарської культури фіксуються.

Тут варто підкреслити таку позицію: для населення черняхівської культури України ми вже давно фіксуємо західний напрямок антропологічних зв'язків та біологічні аналогії з частиною населення вельбарської культури Польщі. Але тут не йдеться про чіткі антропологічні паралелі більшості черняхівців із власне групами германців. Це чітко демонструє порівняння черняхівських матеріалів із представницьким та добре дослідженим масивом серій германців VI—XIII ст. Порівняння проводилося як за пропорціями обличчя, його деталей, відношенням їхніх розмірів до параметрів черепної коробки, тобто індексами, що добре диференціюють германців і сусідні народи. При порівнянні також широко застосовувалися методи багатовимірної статистики (Рудич 2014b).

Відзначимо також, що чоловіча серія з могильника Черкаси-Центр за верхньолицьовим та носовим індексами потрапляє радше в розмах варіацій, який в історичній перспективі будуть мати слов'янські, а не германські серії. Хоча варто наголосити, що чоловіча серія є малою.

Однак повернемося до вельбарської культури, яку пов'язують із рухом готів (Щукин 1994; Магомедов 2001; Вольфрам 2003). Ми не схильні вважати домінуючу антропологічну складову вельбарської культури, що фіксується на матеріалах із трупопокладень, такою, що належить переважно германцям та генетично пов'язана з північними районами Європи. У цьому наші погляди збігаються з результатами досліджень польських колег, які ретельно розглядали це питання на антропологічних матеріалах, що досліджені методами як класичної антропології, так і шляхом генетичного аналізу (Piontek 2020, p. 92-102).

Частина черняхівських популяцій України демонструє морфологічну та статистичну подібність до пізньоскіфських груп. Це може свідчити про те, що люди, які були пов'язані походженням із пізньоскіфським населенням, брали участь у формуванні антропологічного складу черняхівців. Найяскравіше пізньоскіфська складова демонструє себе на антропологічних матеріалах із черняхівського могильника Журавка. Серія з могильника Черкаси-Центр не виявляє чітких аналогій із групами пізніх скіфів, але є досить близькою до тих груп черняхівського населення, у яких такі аналогії читаються. Формування черняхівських популяцій відбувалося по-різному, неоднаковими могли бути їхні етнокультурні складові або пропорції.

Алексеев, В. П. 1966. *Остеометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Алексеев, В. П., Дебец Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Балабанова, М. А. 2020. К вопросу о западных связях сарматского населения по данным антропологии. *Археология і давня історія України*, 31, с. 452-464.

Бобровська, О. В., Сиволап, М. П. 2003. Поховання черняхівської культури з підвісками-«кошиками» на Середньому Дніпрі. В: Баран, В. Д. (ред.) *Старожитності I тисячоліття нашої ери з території України*. Київ, с. 33-41.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Вольфрам, Х. 2003. *Готы: от истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии)*. Санкт-Петербург: Издательский дом Ювента.

Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухи-Микляя: Новая серия*, 4. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.

Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Київ: Наукова думка.

Входження у черняхівське середовище вихідців з іншоетнічних груп могло ставатися прямо або опосередковано, через інші черняхівські групи. Маршрути переміщення частини населення, шлюбні контакти, обмін генами між групами в межах черняхівської культури — усе це потребує подальшого дослідження із залученням нових матеріалів та застосуванням нових методів.

Щодо можливих сарматських біологічних впливів на формування антропологічного складу населення, яке поховане в могильнику Черкаси-Центр, то вони поки що не читаються. Ситуація може змінитися, коли в колекціях з'являться пізньосарматські серії з території України.

На сьогодні гіпотезу про включення до складу черняхівських популяцій представників субстратного населення лісової та лісостепової зони України важко перевірити. Цьому заважає відсутність порівняльного матеріалу, бо в низці хронологічно близьких культур із цих територій був поширений обряд кремації померлих, який не залишає інформації ні для антропологів, які вивчають етнічну антропологію, ні для генетиків.

Наші висновки стосуються виключно матеріалів з інгумацій із могильника черняхівської культури Черкаси-Центр. Реальна антропологічна картина в могильнику могла бути складнішою. Можливо, вихідці з власне германського середовища та низка місцевих лісостепових груп, наприклад представники київської культури, у складі черняхівських популяцій продовжували надавати перевагу кремації своїх померлих.

Кондукторова, Т. С. 1958. Палеоантропологический материал из могильника полей погребальных урн Херсонской области. *Советская археология*, 2, с. 69-79.

Кондукторова, Т. С. 1972. *Антропология древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. — середины 1 тыс. н. э.)*. Москва: Изд-во МГУ.

Кондукторова, Т. С. 1979. Антропологические материалы черняховской культуры Украины. В: Сымонович, Э. А. *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 163-204.

Куштан, Д. П. 2002. Розкопки могильника черняхівської культури Черкаси-Центр у 2000 р. *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.* Київ, с. 32.

Куштан, Д. П., Петраускас, О. В. Могильник черняхівської культури Черкаси-Центр (за матеріалами розкопок 2000—2003 рр). В: Петраускас, О. В., Шишкін, Р. Г. (ред.) *Черняхівська культура. Оіит*, 1. Київ, с. 178-230.

Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej.

Покас, П. М. 2000. Новые антропологические материалы к проблеме дифференциации черняховской культуры. В: Алексеева, Т. И. (ред). *Народы России: от прошлого к современности. Антропология*. Ч. 2. Москва: Старый Сад, с. 260-273.

Рудич, Т. О. 1995. Антропологичні матеріали з могильника Черкаси-Центр. В: Соса, П. П. (ред). *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси: Сіяч, с. 87-91.

Рудич, Т. О. 2004. Антропологічний склад населення черняхівського могильника Чернелів-Руський. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 388-397.

Рудич, Т. А. 2006. Сарматы в составе черняховской культуры по материалам антропологии). В: Терпиловский, Р. В. (ред). *Готы и Рим*. Библиотека Vita antiqua. Київ, с. 73-86.

Рудич, Т. А. 2013. Антропологические материалы из раскопок могильника Великая Бугаевка. Приложение 3. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Велика Бугаевка (Археологические источники)*. Oіum, 2, с. 373-382.

Рудич, Т. О. 2014а. Антропологічний матеріал з могильника черняхівської культури Лісові Гринівці. *Археологія*, 3, с. 79-91.

Рудич, Т. О. 2014б. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАН України.

Рудич, Т. О. 2021а. Антропологічні матеріали з могильника черняхівської культури біля села Попівка. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 398-407.

Рудич, Т. О. 2021б. Населення черняхівської культури, поховане на могильнику біля с. Велика Бугаївка, за матеріалами краниології. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 293-303.

Сегеда, С. П., Дяченко, В. Д. 1984. Антропологический материал из черняховского могильника у с. Холмское. В: Гудкова, А. В., Фокиев, М. М. *Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—4 вв. н. э.* Київ: Наукова думка, с. 94-105.

Сиволап, Л. Г., Сиволап, М. П. 1995. Черняхівський могильник Черкаси-Центр. В: Соса, П. П. (ред). *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси: Сіяч, с. 79-86.

Сиволап, М. П. 2000. Розкопки могильника Черкаси-Центр в 1994 р. *Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 рр.*, с. 141.

Щукин, М. 1984. *На рубеже эр: опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе*. Санкт-Петербург: Фанн.

Antoniou, S., Onofrei, M. 1975. Studiul antropologic al scheletelor din necropola din secolul al IV — lea e.n. de la Latcani. *Arheologia Moldovei*, 8, s. 281-285.

Kozak-Zychman, W. 1996. *Charakterystyka antropologiczna ludnoszczny z mlodszeo okresu rymskiego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena.

Piontek, J. 2020. Etnogeneza slowian jako obszar badan interdyscyplinarnych — punkt widzenia antropologii fizycznej. В: Потехіна, І. Д. (ред.). *Історична антропологія та біоархеологія України*. Вип. 2. Від трипілля до козаччини. Київ: ІА НАНУ, с. 92-102.

Piontek, J., Iwanek, B., Segeda, S. 2008. *Antropologia o pochodzeniu Slowian*. Monografie Instytutu Antropologii UAM, 12. Poznan.

Rudic, T. 2017. Anthropologische Materialien aus der Cernjachov-Nekropole Nagornoe 2. В: Gudkova, A., Schultze, E. Graberfeld und Siedlung Nagornoe 2. *Archaeologie in Eurasien*, 35. Bonn: Habelt-Verlag, s. 145-163.

Надійшла 2.11.2021

Т. А. Рудич

Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела биоархеологии Института археологии НАН Украины

НАСЕЛЕНИЕ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ПО МАТЕРИАЛАМ МОГИЛЬНИКА ЧЕРКАССЫ-ЦЕНТР (краниологический аспект)

Могильник черняховской культуры Черкасси-Центр исследовался в 1991—2003 гг. Исследователи датируют его основание рубежом III—IV вв. н. э., а завершение его функционирования первыми десятилетиями V в.

Во время раскопок был получен антропологический материал. Череп этой популяции измерялись и изучались классическими антропологическими методами, а сравнительный анализ проводился методами многомерной статистики (факторный анализ).

Средними характеристиками мужской группы является среднелиннй, узкий мезо-долихокраннй череп. Лицо узкое, невысокое, мезогнатное. Горизонтальная профилировка лица на назомаллярном уровне находится на грани резкой и умеренной, на зигомаксиллярном уровне она является резкой. Орбиты средневысокие по индексу, нос широкий по индексу. Кости носа выступают хорошо.

Средние характеристики признаков данной группы укладываются в рамках межгрупповых вариаций серий черняховской культуры.

Группа Черкасси-Центр демонстрирует антропологические связи с сериями из западных и юго-западных регионов черняховской культуры. По результатам статистического анализа она демонстрирует близость к могильникам Будешты, Нагорное, Малаешты, Успенка. При включении в анализ групп вельбарской культуры, серий поздних скифов и сарматов серия из Черкасс оказывается в числе групп, которые демонстрируют довольно большую близость к сериям вельбарской культуры.

Средними характеристиками женской серии является длинная, среднеширокая, высокая черепная коробка, мезокранная по форме. Лицо среднеширокое и средневысокое, ортогнатное. Горизонтальная профилировка лица на назомаллярном уровне находится на грани резкой и умеренной, на зигомаксиллярном уровне она является резкой. Орбиты средневысокие по индексу, нос среднеширокий. Кости носа выступают средне. Переносье — высокое.

По результатам статистического анализа, женская серия из Черкасс демонстрирует близость к черняховским сериям из могильников Будешты, Малаешты, Чернелив, Холмское. Она также демонстрирует большую близость к отдельным сериям вельбарской культуры, чем к группам поздних скифов и тем более сарматов.

К л ю ч е в ы е с л о в а: культура Черняхов—Синтана-де-Муреи, римское время, антропология, краниология.

THE POPULATION OF THE CHERNIAKHIV CULTURE ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE CHERKASY-CENTRE BURIAL GROUND (craniological aspect)

The burial ground Cherkasy-Centre of the Cherniakhiv culture was investigated in 1991—2003. Researchers date its foundation to the turn of 3rd—4th centuries AD, and the completion of functioning by the first decades of 5th century.

During the excavations, anthropological material was obtained.

The skulls of this population were measured and studied using classical anthropological methods, and comparative analysis was carried out using multivariate statistics (factor analysis).

The male series is characterized by a medium-long, narrow, meso-dolichocranial cranium. The face is narrow, short, mesognathic. Horizontal profiling of the face at the upper level is on the border of sharp and moderate, its profiling at the zygomaxillary level is sharp. Orbits are medium-high by the index; the nose is wide by the index. The bones of the nose protrude well.

The average characteristics of the features of this group fit into the range of inergroup variations in the series of the Cherniakhiv culture.

The Cherkasy-Centre group demonstrates anthropological links with series from the western and south-western regions of the Cherniakhiv culture (Budești, Nahorne, Mălăiești, Uspenka).

When included in the analysis of the groups of the Wielbark culture and the series of the late Scythians and Sarmatians, the series from Cherkasy turns out to be among the groups that demonstrate a somewhat greater closeness to the series of the Wielbark culture.

The average characteristics of the female series is a long, medium wide, high cranium, mesocranial in shape. The face is medium-wide and medium-high, it is orthognathic. Horizontal profiling of the face at the upper level is on the border of sharp and moderate, its profiling at the zygomaxillary level is sharp. The orbits are medium-high in terms of the index, the nose is medium-wide. The bones of the nose protrude mediumly. The nose bridge is high.

According to the results of statistical analysis, the female series from Cherkasy demonstrates closeness of the Cherniakhiv series from the burial grounds of Budești, Mălăiești, Cherneliv, Kholmske. The series also shows a greater affinity to individual series of the Wielbark culture than to the groups of the late Scythians and, all the more, the Sarmatians.

Key words: Cherniakhiv-Sântana de Mureș culture, Roman time, anthropology, craniology.

References

- Alekseev, V. P. 1966. *Osteometriia. Metodika antropologicheskikh issledovaniï*. Moskva: Nauka.
- Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovaniï*. Moskva: Nauka.
- Balabanova, M. A. 2020. Discussing the Western Connections of the Sarmatian Population according to Anthropology Data. *Archeologia i davnïa istoriia Ukrainy*, 3, p. 452-464. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.03.33>
- Bobrovska, O. V., Syvolap, M. P. 2003. Pokhovannia cherniakhivskoi kultury z pidviskamy-'koshkamy' na Seredniomu Dnipro. In: Baran, V. D. (ed.) *Starozhytnosti I tysiacholittia nashoi ery z terytorii Ukrainy*. Kyiv, p. 33-41.
- Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiiia Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechïia*. Moskva: Nauka.
- Volfam, H. 2003. *Goty: Ot istokov do serediny VI veka (opyt istoricheskoi etnografii)*. Sankt-Peterburg: Izdatelskii dom Yuventa.
- Debets, G. F. 1948. *Paleoantropologiiia SSSR*. Trudy Instituta etnografii im. N. N. Mikluhi-Maklaia: Novaia seriia, 4. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Zinevich, G. P. 1967. *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Konduktorova, T. S. 1958 Paleoantropologicheskii material iz mogilnika polei pogrebalnykh urn Khersonskoi oblasti. *Sovetskaia arkeologiiia*, 2, p. 69-79.
- Konduktorova, T. S. 1972. *Antropologiiia drevnego naseleniia Ukrainy (I tys. do n. e. - serediny I tys. n. e.)*. Moskva: Izd-vo MGU.
- Konduktorova, T. S. 1979. Antropologicheskie materialy cherniakhovskoi kultury Ukrainy. In: Symonovich, E. A. *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, p. 163-204.
- Kushtan, D. P. 2002. Rozkopky mohylnyka cherniakhivskoi kultury Cherkasy-Tsentr u 2000 r. *Arkeolohichni vidkryttia v Ukraini 2000-2001 rr.* Kyiv, p. 32.
- Kushtan, D. P., Petrauskas, O. V. Mohylnyk cherniakhivskoi kultury Cherkasy-Tsentr (za materialamy rozkopok 2000-2003 rr.). In: Petrauskas, O. V., Shyshkin, R. H. (ed.) *Cherniakhivska kultura. Oium*, 1. Kyiv, p. 178-230.
- Magomedov, B. V. 2001. *Cherniakhovskaia kultura*. Problema etnosa. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej.
- Pokas, P. M. 2000. Novyie antropologicheskie materialy k probleme differentsiatsii cherniakhovskoi kultury. In: Alekseeva, T. I. (ed.) *Narody Rossii: ot proshlogo k sovremennosti*. Antropologiiia, Part 2. Moskva: Staryi Sad, p. 260-273.
- Rudych, T. O. 1995. Antropolohichni materialy z mohylnyka Cherkasy-Tsentr. In: Sosa, P. P. (ed.) *Arkeolohichni doslidzheniia na Cherkashchyni*. Cherkasy: Siïach, p. 87-91.
- Rudych, T. O. 2004. Antropolohichni sklad naselennia cherniakhivskoho mohylnyka Cherneliv-Ruskyi. *Arkeolohichni doslidzheniia v Ukraini 2002-2003 rr.* Kyiv, p. 388-397.

- Rudych, T. A. 2006. Sarmaty v sostave cherniakhovskoi kultury (po materialam antropologii). In: Terpilovskiy, R. V.(ed.). *Goty i Rim*. Biblioteka Vita antique. Kyiv, p. 73-86.
- Rudych, T. A. 2013. Antropologicheskie materialy iz rozkopok mogilnika Velikaia Bugaevka. Prilozhenie 3. In: Petrauskas, O. V., Shyshkin, R. G. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velika Bugaevka (Arkheologicheskie istochniki)*. Oium 2, p. 373-382.
- Rudych, T. O. 2014a. Anthropological Material from Lisovi Hrynivtsi, a Chernyakhivska Culture Burial Ground. *Arheologia*, 3, p. 79-91.
- Rudych, T. O. 2014b *Naseleння Serednoho Podniprovia 1-2 tysiacholittia za materialamy antropologii*. Kyiv: IA NANU.
- Rudych, T. O. 2021a. Anthropological Materials of the Chernyakhiv Culture's Cemetery near Village Popivka. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, p. 398-407. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.01.28>
- Rudych, T. O. 2021b. The Population of Chernyakhiv Culture, which is Buried in the Cemetery near the Village of Velyka Bugaivka, according to Craniology. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), p. 293-303. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.19>
- Segeda, S. P., Diachenko, V. D. 1984. Antropologicheskii material iz cherniakhovskogo mogilnika u s. Kholmskoe. In: Gudkova, A. V., Fokiev, M. M. *Zemledeltsy i kochevniki v nizoviakh Dunaia 1-4 vv. n. e.* Kyiv: Naukova dumka, p. 94-105.
- Syvolap, L. H., Syvolap, M. P. 1995. Cherniakhivskiy mohyl'nyk Cherkasy-Tsentr. In: Sosa, P. P. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Cherkashchyni*. Cherkasy: Siiach, p. 79-86.
- Syvolap, M. P. 2000. Rozkopky mohyl'nyka Cherkasy-Tsentr v 1994 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1994-1996 rr.*, p. 141.
- Shchukin, M. 1984. *Na rubezhe er: opyt istoriko-arkheologicheskoi rekonstruktsii politicheskikh sobytii III v. do n. e. - I v. n. e. v Vostochnoi i Tsentralnoi Evrope*. Sankt-Peterburg: Farn.
- Antoniu, S., Onofrei, M. 1975. Studiul antropologic al sckelelelor din necropola din secolul al IV - lea e. n. de la Latcani. *Arheologia Moldovei*, 8, p. 281-285.
- Kozak-Zychman, W. 1996. *Charakterystyka antropologiczna ludnoszczny z mlodszeogo okresu rymskiego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej.
- Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena.
- Piontek, J. 2020. Etnogeneza slowian jako obszar badan interdyscyplinarnych - punkt widzenia antropologii fizycznej. In: Potekhina, I. D. (ed.) *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, 2. Vid trypillia do kozachchyni. Kyiv: IA NANU, p. 92-102.
- Piontek, J., Iwanek, B., Segeda, S. 2008. *Antropologia o pochodzeniu Slowian*. Monografie Instytutu Antropologii UAM, 12. Poznan.
- Rudic, T. 2017. Antropologische Materialien aus der Cernjachov-Nekropole Nagornoe 2. B: Gudkova, A., Schultze, E. Graberfeld und Siedlung Nagornoe 2. *Archaologie in Eurasien*, 35. Bonn: Habelt-Verlag, S. 145-163.